

Rôznokoreňové slovotvorné útvary

1) Slovotvorný typ

Bližšie porov. Furdík, 2004, s. 83 – 86.

Slovotvorný typ je otvorená alebo uzavretá skupina slovotvorne motivovaných slov, ktoré majú spoločný:

- typ slovotvorného základu (rovnaký slovný druh motivantu a rovnakú sémantickú skupinu v rámci slovného druhu),
- slovotvorný formant, ktorý sa môže realizovať aj v niekoľkých hláskoslovne alebo gramaticky podmienených variantoch,
- slovotvorný význam (onomaziologickú štruktúru).

Napríklad:

veliteľ – riaditeľ – spravovateľ – odosielateľ – zberateľ

– všetko sú to deverbátiva

– majú rovnaký slovotvorný formant -teľ

– majú spoločný slovotvorný význam „ten, kto V_{mot} “

pražský – berlínsky – bratislavský – košický – prešovský

– všetko sú to desubstantíva

– majú rovnaký slovotvorný formant -ský (varianty -sky, -(c)ký)

– majú spoločný slovotvorný význam „taký, ktorý (pochádza, nachádza sa) v S_{mot} “

2) Onomaziologická kategória

Onomaziologická kategória je súbor x slovotvorných typov, zjednotených rovnakým slovotvorným významom (onomaziologickou štruktúrou). Medzi slovotvornými typmi prináležiacimi do jednej onomaziologickej kategórie je teda vzťah slovotvornej synonymie (pozri v kapitole 1.3.2):

uči-teľ (hodnoti-teľ, niči-teľ...)
holi-č (vodi-č, pokrýva-č...)
pracov-ník (príživ-ník, poľov-ník...)
dar-ca (porad-ca, výher-ca...)
plav-ec (chod-ec, vešt-ec...)
div-ák (spev-ák, vandr-ák...)
mont-ér (žongl-ér, diskut-ér...)
štud-ent (absolv-ent, korešpond-ent...)
babr-oš (frfl-oš, biftl-oš...)
fidlik-ant (emigr-ant, matur-ant...)

slová s formálnou štruktúrou
 $Z_V + F_S$
 (slovesný slovotvorný základ,
 substantívny slovotvorný formant)
 a so zhodným slovotvorným významom
 „ten, kto V_{mot} “

Všetky slová pomenúvajúce osobu, ktorá vykonáva dej vyjadrený slovesným slovotvorným základom, sú súčasťou onomaziologickej kategórie **činiteľských názvov**:
učiteľ – ten, kto učí; *holič – ten, kto holí*; *pracovník – ten, kto pracuje*; *darca – ten, kto (niečo) daruje*; *plavec – ten, kto pláva*; *divák – ten, kto sa díva*; *montér – ten, kto montuje*; *študent – ten, kto študuje*; *babroš – ten, kto (niečo) (z)babre*; *fidlikant – ten, kto fidliká*.

Ako vidieť, pri onomaziologickej kategórii sa abstrahuje od rovnakého slovotvorného formantu a do úvahy sa berie:

- rovnaký typ slovotvorného základu,
- rovnaký slovotvorný význam.

3) Typ onomaziologickej kategórie

Aj súbory onomaziologických kategórií sa zoskupujú do jednotiek vyššieho rádu, do typov onomaziologických kategórií podľa toho, s akým účelom sa motivované slovo utvorí – zmena významu, obmena významu, zmena syntaktickej funkcie. Typ onomaziologickej kategórie je súbor onomaziologických kategórií, zoskupených na základe konfigurácie dvoch základných (a niekoľkých doplňujúcich) kritérií: (a) či pri slovotvornom akte dochádza/nedochádza k zmene slovného druhu motivátu v porovnaní s motivantom; (b) či pri slovotvornom akte dochádza/nedochádza k zmene lexikálneho významu utvoreného slova v porovnaní s motivantom. Podľa toho rozoznávame tri univerzálne a dva špecifikované typy onomaziologických kategórií.

1. Ak sa pri slovotvornom akte realizuje významová zmena motivátu, pričom k slovnodruhovej zmene môže, ale nemusí dôjsť, ide o **mutačný typ onomaziologickej kategórie**: *čítať* (dej) → *čitateľ* (osoba, ktorá vykonáva dej pomenovaný základovým slovesom), *stroj* (vec) → *stroj-áreň* (miesto na výrobu vecí pomenovaných základovým substantívom), *horlivý* (vlastnosť) → *horlivec* (osoba majúca vlastnosť pomenovanú základovým adjektívom). Cieľom mutácie je na základe existujúceho obsahu vytvoriť pomenovanie pre nový obsah, ktorý sa od neho sémanticky odlišuje. Zmena sémantiky sa do veľkej miery prejavuje aj v zmene syntaktických vlastností motivátu, preto niektorí bádatelia mutáciu nazývajú *syntakticko-sémantickou deriváciou*.

2. Ak pri slovotvornom akte nenastáva slovnodruhovú zmena a k významovej zmene dochádza tak, že motivát sa od motivanta odlišuje len jedným sémantickým príznakom, ide o **modifikačný typ onomaziologickej kategórie**: *dom* → *domček* („malý“ + „dom“), *dlaň* → *dlanisko* („veľká“ + „dlaň“); *krátky* → *krat-učký* („veľmi“ + „krátky“), *plieskať* → *plesknúť* („raz“ + „plieskať“). V tomto prípade sa nové slovo tvorí s cieľom *sémanticky modifikovať* východiskové pomenovanie; ide o tzv. *sémantickú deriváciu*.

3. Ak dochádza k slovnodruhovej zmene, avšak lexikálny význam motivátu sa nemení, ide o **transpozičný typ onomaziologickej kategórie**: *rýpať* → *rýpanie*, *odviezť* → *odvoz*; *krotký* → *krotkosť*, *zlý* → *zloba*. Cieľom transpozície je podať ten istý obsah v odlišnej onomaziologickej štruktúre (v podobe iného slovného druhu), pričom slovnodruhovú zmenu prináša aj zmenu v syntaktickej funkcii motivátu. Z tohto dôvodu sa o transpozícii hovorí aj ako o tzv. *syntaktickej derivácii*: *Peter padol z bicykla*. → *Petrov pád z bicykla*.

V uvedenej trichotómii onomaziologických kategórií sa veľmi názorne odráža trojaký zmysel fungovania slovotvorného systému v jazyku: tvorenie názvov nových javov na základe ich súvislosti s existujúcimi javmi (mutácia), obohatenie sémantickej štruktúry už existujúceho pomenovania o ďalší sémantický príznak (modifikácia) a pomenovanie existujúceho javu v inej slovnodruhovej podobe pre potreby syntakticko-štylistického formovania textu (transpozícia).

4. V rámci sloves existuje osobitný **reprodukčný typ onomaziologickej kategórie**, pri ktorom nastáva zmena slovného druhu a významová zmena sa realizuje metajazykovo, motivovaným slovesom reprodukuje istý jazykový výraz (porov. parafrázu „hovoriť to, čo vyjadruje motivant“): *jaj* → *jajkať* „hovoriť jaj“, *kukuk* → *kukať* „hovoriť kukuk“. Reprodukčné slovesá sú odvodené od citosloviec (*achkať*, *mečať*), zámen (*tykať*, *onikať*) a od slov vyjadrujúcich hovorenie (*bohovať*, *dušovať sa*) – preto sa takýmto výrazom hovorí, že ide o tzv. *delokutíva*.

5. Ak v rámci zložených slov pri tzv. priradovacích kompozitách nenastáva zmena slovného druhu a významovú zmenu možno vyjadriť formulou A + B, ide o **integračný typ onomaziologickej kategórie**. Rovnocennosť komponentov zloženého slova sa prejavuje v

tom, že obidva slovotvorné základy sú nositeľmi onomaziologickej bázy: *štrkopiesok* „štrk aj piesok“, *severovýchod* „sever aj východ“; *čierno-biely* „čierny aj biely“, *teoreticko-praktický* „teoretický aj praktický“.

Typy onomaziologických kategórií (TOK) na základe uvedených dvoch kritérií možno schematicky znázorniť takto:

TOK	SD zmena	význ. zmena	príklady
transpozícia	+	–	<i>písanie, lov</i>
modifikácia	–	±	<i>stromček, rivalka</i>
mutácia	±	+	<i>čitateľ, Košičan</i>
reprodukcia	+	„±“	<i>achkať, tykať</i>
integrácia	–	(a + b)	<i>čierno-biely</i>

Vzťah medzi typmi motivátov a typmi onomaziologických kategórií:

typy motivátov	typy onomaziologických kategórií				
	modifikácia	mutácia	transpozícia	reprodukcia	integrácia
Deriváty					
substantíva	+	+	+	–	–
adjektíva	+	+	–	–	–
slovesá	+	+	–	+	–
adverbiá	+	–	+	–	–
Kvázikompozitá	+	–	–	–	–
Kompozitá	+	+	–	–	+

Vzťah medzi onomaziologickou štruktúrou kompozít a kompozičnými slovotvornými postupmi by bolo možné naznačiť takto:

Onomaziologická kategória	Slovotvorný postup		
	juxtapozícia	čistá kompozícia	kompozično-derivačný postup
integrácia	+	+	–
	<i>šéflekár</i>	<i>juhozápad</i>	
modifikácia	+	+	–
	<i>vždyzelený</i>	<i>mladomanžel</i> <i>zelenožltý</i>	
mutácia	–	–	+
			<i>celonárodný</i> <i>štrajkokaz</i>

Prístup M. Sokolovej

M. Sokolová v štúdiu *Vzťah slovnodruhových a onomaziologických kategoriálnych významov* (2007) upravuje Furdíkov prístup k typom onomaziologických kategórií (ďalej TOK) v takomto zmysle.

Deriváty

Transpozícia

+SD, –V

Porov. Sokolová, 2007, s. 180:

	SUB	ADJ	VER	ADV
desub	0	<i>otcov, matkin</i>	<i>havranieť</i>	<i>večer, zima</i>
deadj	<i>dobro</i>	0	<i>zelenat' sa</i>	<i>mlado, pekne</i>
dever	<i>bytie, let</i>	<i>zlepený</i>	0	<i>plačky</i>
deadv	<i>dnešok</i>	<i>dnešný</i>	<i>oteplíť sa</i>	0

Na rozdiel od J. Furdíka u M. Sokolovej sa za transpozičné pokladajú:

- privlastňovacie adjektíva (*matkin, otcov*);
- statické a procesné slovesá (*havranieť, zelenat' sa, starnúť*; slovotvorný význam „byť, stať sa S_{mot}, Adj_{mot}“): „najčastejšie sa takto transponujú kvalifikácie s motivantom farba, mentálny stav alebo fyziologický stav (*černieť sa, červenieť, osprostieť, ochorieť, vyzdravieť*)“ (s. 181).

Formálna transpozícia

+SDF, –SD, –V (zmena slovnodruhovej formy lexémy bez zmeny SD)

Pri neurčitých slovesných tvaroch (verbálne substantívum, participium, transgresív) M. Sokolová uvažuje o formálnej transpozícii.

Prechodný transpozično-mutačný typ

+SD, /+V (transpozícia s rozšírením o jednu sému)

Sem patria tieto skupiny derivátov:

- radové číslovky (*tretí, štvrtý, stý*)
- depronominálne kvalitatívne slovné druhy (*vtedajší, tamojší*)
- deriváty, ktoré vo sa v dokulilovsko-furdíkovej koncepcii pokladajú za reprodukčné (*tykať, jajkať, božekať*)

Porovnajme:

transpozícia: *dnešný, včerajší* (transpozícia v rámci kvalitatívnych SD)

transpozično-mutačný typ: *vtedajší, tamojší* (transponovanie nekvalitatívneho SD na kvalitatívny SD)

Modifikácia

–SD, /+V (zmena významu o jednu sému)

Substantíva

feminatíva (*lekárka*), maskulinatíva (*strigôň*), deminutíva (*stolček*), augmentatíva (*chlapisko*), názvy mláďat (*háďa*), kolektíva (*tŕnie*), modifikácia látkových a hromadných substantív → singulativnosť (*slamka, máčik, vlások, mrkvička*)

Adjektíva (primladý, prastarý)

Verbá (*prelepiť, naspať sa, podriemať si, dopísať, chodievať*)

Adverbiá

intenzita (*trošičku*), lokálna modifikácia (*nadol, nahor*)

Pronominá

Osobné zámená (*ona, ono*), totalitné negatívne vymedzenie (*nič, nikde, nijaký*), lokálna modifikácia (*stade*), blízkosť – vzdialenosť (*tento – tamten, tamto – tuto*), neurčitosť (*niekto, čosi*), ľubovoľnosť (*hocičo, čokoľvek*)

Numerálie

rodová modifikácia (*traja, štyria*), kolektíva (*desatoro, štvoro*), *jedenásť – devätnásť, dvadsaťpäť*

Formálna modifikácia (variantnosť)

+F, –SD, –V (nesémantická modifikácia formy bez zmeny slovného druhu)

čača → čačaný, zem → zemina, hyd → hydina, kat → katan, semä → semeno, vdova → vdovica, jalovka → jalovica, izba → izbica

Modifikačno-mutačný typ

- negácia substantív, adjektív, adverbii a pronomín (*neplavec, nečestný*)
- modifikácia pôvodu/počiatku (*praotec, prasila*)
- modifikácia okolnosti a pravosti pri substantívach (*predjarie, zástena*)
- multiplikácia zmeny kvantity násobením (*dvadsať = 2 x 10, dvesto = 2 x 100*)

Temporálne a lokálne modifikácie substantív sa týkajú viac než jednej sémy: *predzápas* „zápas hraný pred iným zápasom“.

Mutácia

+SD, +V (zmena významu o viac než jednu sému)

–SD, +V (pri desubstantívnych substantívach)

Kompozitá

Integrácia

Vymedzenie podobne ako J. Furdík (porov. vyššie). Príklady: *uhl'ovodík, štrkopiesok, rádiomagnetofón, marxizmus-leninizmus, Rakúško-Uhorsko, lesopark, severozápad, bodkočiarka, časopriestor; hlinito-piesočný, bukovo-jedľový, pedagogicko-psychologický, bielo-červený, slovensko-nemecký, stúpavo-klesavý, analyticko-syntetický, dodávateľsko-odberateľský, kúpno-predajný; číročírý, dennodenný, starodávny, drahocenný; ažaž, skrz-naskrz, pekne-krásne*.

Formálno-integračné vzťahy pri synsémantikách s častou intenzitnou reduplikáciou: *hi-hi-hi, bim-bam-bom, gá-gá*.

Integračno-modifikačný typ

Pri zvýraznení nerovnocennosti zložiek sú možné dve interpretácie: napr. *šéfredaktor* „šéf aj redaktor“ (integrácia), „šéf redaktorov“ (modifikácia). Ďalej napr. (dôležitejší komponent je zvýraznený tučne): *šéflekár, sklobetón, drevoplast, inžinier-strojár, generálporučík, ludoop, opočlovek*. Pri zámenách porov.: *henten, hentam, tentotam*.

Najproduktívnejšie sú číslovky s významom „toľko, koľko je spolu“ (numerálny základ plus jedno číslo navyše):

zlučuje sa vždy kvantitatívne vyšší + kvantitatívne nižší komponent:

(20 – 90) + (1 – 9): *osemdesiatdva*

(100 – 990) + (1 – 9): *stodva, stopäťsediatšesť*

(1000 – 999 990) + (1 – 9): *dvatisícosem, stopäťsediatstisícetri*

Pri možných dvoch interpretáciách (128: 120 + 8 alebo 100 + 28) sa uprednostňuje postupnosť s jednotkami (120 + 8).

Integračno-mutačný typ

Numeráliá – juxtapozičné násobenie: toľko, koľko je:

a) kvantitatívne nižší variabilný základ (2 – 9) krát kvantitatívne vyšší konštantný základ (100): *tristo*, *sedemsto*,

b) variabilný (2 – 999) krát konštantný (1 000 000): *dva milióny*, *sedemsto*.

Porov. aj *ampérhodina* (ampér za hodinu), *kilowatthodina*, *centiliter*, *kilogram* (1000 x gram), *dekagram* (10 x gram), *kilometer* (1000 x meter).

Pronominá s pronominálnymi komponentmi, pri ktorých dochádza k zásadnej zmene významu: *ten-ktorý* (daný, určitý), *sem-tam* (zriedkavo), *kde-tu* (na určitých miestach), *kedy-tedy* (občas).

Adverbiá s kontrastnými komponentmi vo vylučovacom vzťahu (*skôr-neskôr*, *voľky-nevoľky*, *chtiac-nechtiac*).

Modifikácia

Podobne ako u J. Furdíka.

Príklady: *škodoradosť*, *zemeguľa*, *cechmajster*, *mäsokombinát*, *milodar*; *mladomanžel*, *starovek*, *kosoštvorec*, *termotaška*, *veľhory*, *turbodúchadlo*, *tragikomédia*, *samohláska*, *spolužiak*, *štvorhra*, *prvočíslo*, *štvrtrok*; *tmavočervený*, *sýtomodrý*, *siahodlhý*, *plnotučný*, *polosuchý*; *včasráno*, *poloplačky*, *sebaviac*; *spolurozhodovať*, *spolucítiť*, *znovunastaviť*.

Modifikačno-mutačný typ

Pri substantívnych a adjektívnych kompozitách s dvomi možnými interpretáciami: *zemetrasenie* „zem sa trasie“ (mutácia) aj „trasenie zeme“ (modifikácia), *sebaovládanie* „to, že niekto ovláda seba“ (mutácia) aj „ovládanie seba“ (modifikácia), *uhl'okresba* „kresba uhl'om“ (modifikácia), „to, že niekto kreslí uhl'om“ (mutácia); *ohňovzdorný* „vzdorný ohňu“ (modifikácia) aj „taký, ktorý vzdoruje ohňu“ (mutácia), *dlhohrajúci* „hrajúci dlho“ (modifikácia) aj „taký, ktorý hrá dlho“ (mutácia).

Mutácia

Príklady: *ostroid*, *červotoč*, *štrajkokaz*, *samouk*, *krasorečník*, *rýchlokorčuliar*; *hlavolam*, *hustomer*, *všehoj*, *bolehlav*, *kameňolom*, *pojmotvorba*, *vnútrozemie*, *prvoligista*, *stonožka*, *štvoruholník*, *desaťrocie*, *lomidrevo*, *tlčhuba*, *držgroš*; *juhoamerický*, *stredoslovenský*, *pravdovravný*, *sladkobôľny*, *svetoborný*, *bohabojný*, *samozvaný*, *slovnodruhový*, *majetkovoprávny*, *jemnozrnný*, *veľkodušný*, *šikmooký*, *trojprstý*, *viacdielny*, *päťizbový*, *stometrový*, *dvojkilový*, *umelohmotný*, *inonárodný*; *cudzopasiť*, *splnomocniť*.

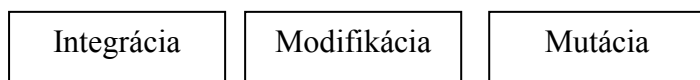
Prístupy J. Furdíka a M. Sokolovej možno porovnať v nasledujúcich schémach:

J. FURDÍK

Deriváty

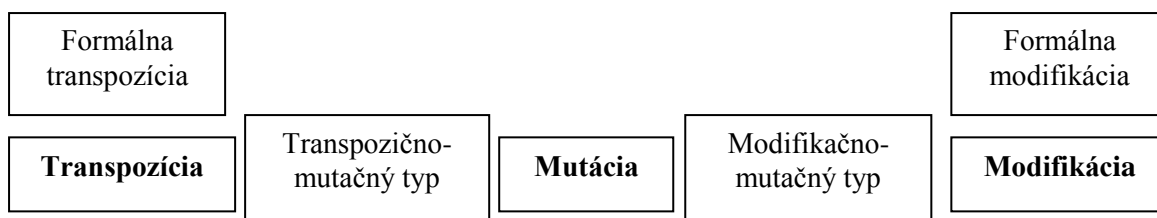

Kompozitá

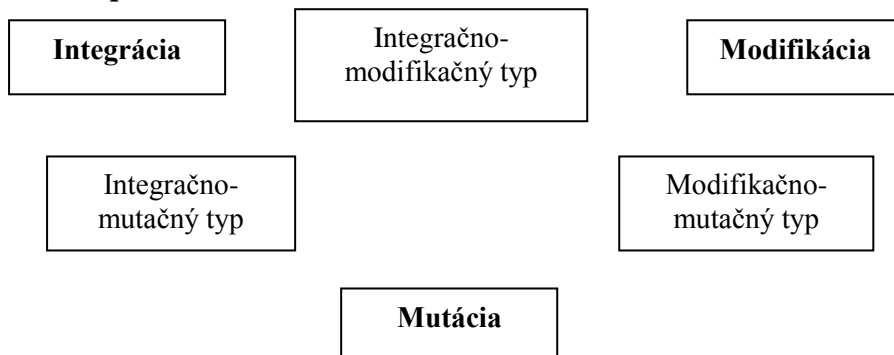

M. SOKOLOVÁ

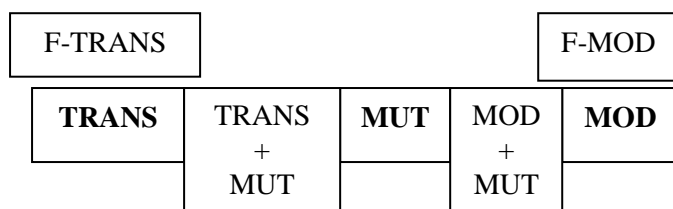
Deriváty

Kompozitá

Deriváty

Kompozitá

